

С.В.Кульчицький*

XX З'їзд КПРС – ПЕРЕЛОМНИЙ ПУНКТ В ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО КОМУНІЗМУ

Відштовхуючись від XX з'їзду КПРС як переломної події в історії радянського комунізму, автор обґрунтовує тезу про цивілізаційну окремішність збудованого більшовиками ладу. У статті послідовно й на концептуально інших засадах, ніж у попередній історіографії, простежується еволюція радянського ладу – від першої згадки про державу-комуна у “Квітневих тезах” В.Леніна до розпаду СРСР.

У цій статті наголос зроблено не на XX з'їзді КПРС, а на еволюції радянського комунізму. Партійний з'їзд – це подія, яку достатньо висвітлено у світовій історіографії. Еволюція комунізму – тривалий процес, який і до цього часу викликає безліч суперечливих тлумачень.

Немає єдності думок навіть у розумінні того, що вважати комунізмом. Ще й досі немало громадян колишнього СРСР вважають комунізмом суспільство, в якому розподіл матеріальних та культурних благ реалізується за принципом “від кожного за здібностями, кожному – за потребами”. Таке уявлення про цей лад прищеплене більшовицькими пропагандистами й не має нічого спільного з дійсністю. У країнах, де перемагали комуністичні режими, знищувалася приватна власність на засоби виробництва, а пролетаризовані громадяни політично й економічно підпорядковувалися тоталітарній державі. У цьому якраз і полягала суть комунізму. Здійснити експропріацію приватної власності було простіше, ніж реалізувати пропагандистський імідж комунізму, тобто створити країну з молочними ріками та киселевими берегами.

1. Загадка XX з'їзду КПРС (до постановки проблеми)

Усі ми, крім наймолодшого покоління, народилися в країні, створеній КПРС, і були виховані в повазі до цінностей, які впливали з комуністичної ідеї. Однак після XX з'їзду КПРС ця ідея ввібрала в себе жахіття епохи, пов'язаної з багатьма різновидами державного терору.

Людство прагне осмислити, що з ним трапилося в трагедійному XX ст. У центрі уваги до минулого – злочини комуністичних режимів. 1997 р. в Парижі з'явилася праця міжнародного колективу вчених під назвою “Чорна книга комунізму”, яка дістала розголос у всьому світі та була передрукована в багатьох країнах. Є і її російський переклад¹.

Здавалося б, підвищена увага вчених до комуністичної ідеї, а точніше – до наслідків втілення її в життя повинна дати відповідь на питання про те, що з нами трапилося. Проте переконливої відповіді немає й досі. І тому люди запитують себе знову та знову, у чому полягає небезпека ідеї, суть якої зводиться до того, щоб не існувало знедолених, щоб відносини між громадянами були позбавлені розрахунку, заснованого на цинізмі, щоб наше життя стало наповненим і щасливим.

КПРС давно зникла з політичної авансцени, і не кожен пам'ятає порядковий номер її останнього з'їзду. Проте є один з'їзд, який відомий усім. XX з'їзд КПРС увійшов в історію.

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

Готуючи до друку другий том “Енциклопедії історії України”, ми мали намір подати в ньому статтю про з'їзд, але потім відмовилися, побоюючись того, що ніхто не шукатиме цього слова в такій формі. Тому зміст зробленого з'їздом ми передали через інший термін, який став популярним, – “десталінізація”. Він похідний від слова “сталінізм”, що народилося після XX з'їзду КПРС і широко використовувалося породженим ним поколінням шістдесятників.

Однак я не думаю, що поняття “сталінізм” цілком адекватне реальній дійсності. Спина Сталіна не така широка, щоб за нею можна було приховати все те, що коїлося в його часи. Відповідно й термін “десталінізація” не відбиває повною мірою суті реформ, здійснюваних М.Хрущовим, а через два з половиною десятиліття – М.Горбачовим. Треба поставити сталінську практику в більш широкі рамки.

Таке завдання вимагає тривалої роботи великого колективу істориків. Здається, що ми тепер готові до переосмислення недавньої епохи, тому що відійшли від неї на певну відстань, позбулися нав'язаної антикомуністами заостреності оцінок і маємо вже у своєму розпорядженні необхідні документи з архівів Кремля. Радянський комунізм треба вивчати системно та послідовно.

У лютому 2006 р. українські ЗМІ широко відзначили 50-річчя XX з'їзду КПРС. Журналісти й науковці висловлювали у своїх коментарях щодо ювілею силу-силенну суперечливих думок, але виявилися одностайними в головному. Значення цього партійного з'їзду полягало передусім у тому, що він легітимізував припинення масового терору, зробив неможливою поширену раніше практику публічного та безмежного ігнорування законів людьми, які за своїм посадовим становищем були їх творцями.

Історія радянського комунізму поділяється майже навпіл за ознакою застосування або незастосування політики масового терору. У цьому якраз і полягає значення з'їзду як переломної події. Відмова від масового терору з боку державної влади зробила життя населення в умовах радянського комунізму якісно іншим. Особливо змінилося життя громадян України, які довгі десятиліття перебували в епіцентрі сталінського терору.

Щоб зрозуміти глибинні закономірності історії радянського суспільства, слід відповісти на три ключових запитання. По-перше, чому комуністична диктатура ленінсько-сталінських часів виявилася органічно пов'язаною з масовими репресіями? По-друге, чому при абсолютно незмінному з ленінських часів політичному режимі (першу й останню спробу його “перебудови” зробив М.Горбачов у 1988 р.) масовий терор став неможливим? І, нарешті, по-третє: чому купка кремлівських вождів, яка була заплямована з ніг до голови кров'ю своїх жертв, легітимізувала на партійному з'їзді відмову від терору й засудила попередню практику репресій? У цьому й полягає загадка XX з'їзду КПРС.

Найвищі форуми КПРС завжди були не більше, ніж протокольними подіями. Кожна хвилина їхньої роботи розписувалася заздалегідь у компартійному апараті, а перебіг ретельно відстежувався спеціальними функціонерами в залі засідань. Тільки тоді, коли у вузькому керівництві виникали розбіжності, вони, траплялося, виносилися на з'їзд.

XX з'їзд КПРС під кутом зору його організації не відрізнявся від попередніх та наступних. Його готували й проводили компартійні керівники, ретельно відібрані Сталіним для здійснення державної політики, що ґрунтувалася на масовому терорі. Оскільки Україна перебувала на вістрі терору, за поплічниками вождя тягнувся довгий кривавий шлейф їхнього перебування в республіці. Л.Каганович і В.Молотов були безпосередніми творцями голодомору 1932–1933 рр., а М.Хрущов організовував репресування сотень тисяч українських громадян, особливо в західних областях республіки.

Будь-яка диктатура заснована на насиллі. Але форми насилля є різними залежно від того, які завдання стоять перед тим (тими), хто здійснює його. В

історії людства було немало диктаторів, які організовували індивідуальний терор, задовольняючи свої забаганки й примхи. Ще більше випадків, коли завойовники застосовували масовий терор для утвердження своєї влади серед поневолених народів. Але ми знаємо тільки один випадок, коли диктаторська влада застосувала масовий терор, що тривав десятиліттями, аби зламати відчайдушний опір людей, від яких вона вимагала неможливого. Адже радянська влада мала своєю метою докорінно змінити спосіб життя громадян, поставити їх у політичну та економічну залежність від держави, змусити молитися іншим богам, читати інші книги, інакше розважатися. Коротко кажучи, зробити їх цивілізаційно відмінними від решти людства.

Коли це неможливе було реалізоване, члени й кандидати в члени президії Центрального комітету і секретарі ЦК КПРС зібралися напередодні з'їзду державної партії, якою вони керували, щоб обговорити питання: чи треба щось сказати про масовий терор і в якій формі? Серед них були ті, хто стояв біля керма влади десятки років. Їхніми іменами називали заводи, залізниці, метрополітени й міста. Громадяни країни знали їх із дитячого садка. Розглянемо, що вони говорили. Тепер є така можливість. Ось уривки з протоколу засідання президії ЦК КПРС від 1 лютого 1956 р.:

“т.Аристов. т.Хрущев, хватит ли у нас мужества сказать правду?

т.Молотов. Но Сталина как великого руководителя надо признать.

т.Микоян (возражает Молотову): А ты, т.Молотов, поддерживал.

т.Каганович. Многое пересмотреть можно, но 30 лет Сталин стоял во главе.

т.Молотов. Нельзя в докладе не сказать, что Сталин – великий продолжатель дела Ленина. Стою и за этим.

т.Микоян. Возьмите историю – с ума можно сойти.

т.Сабуров. Если верны факты, разве это коммунизм? За это простить нельзя.

т.Маленков. Правильно посмотреть на факты. Правильно ставить вопрос. Сказать надо партии.

т.Первухин. Знали ли мы? Знали, но был террор. Тогда не могли что-либо сделать. Партии обязаны объяснить, сказать и на съезде, сказать и на пленуме.

т.Булганин. Партии сказать всю правду надо, что Сталин из себя представляет, линию занять надо такую, чтобы не быть дураками. Не согласен с т.Молотовым, не согласен, что великий продолжатель.

т.Ворошилов. Партия должна знать правду, но преподнести, как жизнью диктуется. Период диктовался обстоятельствами. Но страну вели мы по пути Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина. Доля Сталина была? – Была. Мерзости много, правильно говорите, т.Хрущев, не можем пройти. Но надо продумать, чтобы с водой не выплеснуть ребенка. Дело серьезное, исподволь.

т.Суслов. За несколько месяцев узнали ужасные вещи. Нельзя оправдать этого ничем.

т.Хрущев (резюме – С.К.). В основном правильно высказывались. Надо решить в интересах партии. Сталин преданный делу социализма, но все варварскими способами. Он партию уничтожил. Не марксист он. Все святое стёр, что есть в человеке. Всё своим капризам подчинял. На съезде не говорить о терроре. Надо наметить линию – отвести Сталину своё место”².

Отже, хто не був прямо причетний до терору, стояли за те, щоб розповісти про нього партії на з'їзді. Маленков і Хрущов розраховували перекинути на вже знищеного Л.Берія власні злочинні дії.

Фраза першого секретаря ЦК КПРС “на съезде не говорить о терроре” не повинна заводити в оману. У боротьбі за владу Хрущов зробив ставку на використання проти своїх суперників ретельно дозованої (щоб не зачепила його самого) інформації про сталінський терор. Її було підготовлено комісією, створеною 31 грудня 1955 р. під керівництвом секретаря ЦК КПРС П.Поспелова для

встановлення причин масових репресій проти членів та кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії. 8 лютого 1956 р. комісія представила в президію Центрального комітету багатосторінкову доповідь про репресії 1935–1940 рр.³

Строки скликання XX з'їзду КПРС наближалися, і члени президії ЦК змушені були діяти швидко. 9 лютого вони обговорили доповідь. Протокол засідання відбиває висловлені думки:

“Хрущев, Первухин, Микоян. Несостоятельность Сталина раскрывается как вождя. Что за вождь, если всех уничтожает. Надо проявить мужество, сказать правду.

Мнение: съезду сказать, продумать, как сказать. Кому сказать. Если не сказать – тогда проявим нечестность по отношению к съезду. М.б., т. Поспелову составить доклад и рассказать. Причины: культ личности, концентрация власти в одних руках. В нечестных руках. Где сказать: на заключительном заседании съезда.

т.Молотов. На съезде надо сказать. Но при этом сказать не только это. Но по национальному вопросу Сталин – продолжатель дела Ленина. Но 30 лет мы жили под руководством Сталина – индустриализацию провели. После Сталина вышли великой партией.

т.Каганович. Историю обманывать нельзя, факты не выкинешь. Правильно предложение т.Хрущева доклад заслушать... Мы переживаем, но чтобы нам не развязать стихию. Редакцию доклада преподнести политически, чтобы 30-летний период не смазать, хладнокровно подойти.

т.Булганин. Считаю предложение т.Хрущева правильным. Члены партии видят, что мы изменили отношение к Сталину. Если съезду не сказать, будут говорить, что мы струсил. То, что вскрылось, – мы не знали.

т.Ворошилов. Более основательно подготовить. Мы не в отпуску. Всякая промашка влечет последствия. Согласен довести дело до партии (до съезда). Осторожным нужно быть.

т.Первухин. На съезде надо доложить. В этом докладе о положительной стороне не требуется говорить. Культ Сталина вреден. Сказать как есть. Узурпировал власть, ликвидировал ЦК, ПБ.

т.Маленков. Считаю правильным предложение сказать съезду. Испытываем чувство радости – оправдываем товарищей. Нельзя дать объяснение об оправдании товарищей, не объясняя роли Сталина. Никакой борьбой с врагами не объясним, что перебили кадры.

т.Аристов. Не согласен с одним, общим, что есть в выступлениях Молотова, Кагановича, Ворошилова, – “не надо говорить”. Делегаты – люди острые. “Мы этого не знали” (это недостойно членов ПБ). Годы страшные, годы обмана народа.

т.Сабуров. Молотов, Каганович, Ворошилов неправильную позицию занимают, фальшивят. Это не недостатки (как говорит т.Каганович), а преступления.

т.Пономаренко. На съезде ЦК должен высказаться. Гибель миллионов людей неизгладимый след оставляет. Трезво об этом периоде и роли Сталина надо сказать.

т.Хрущев (резюме – С.К.). Нет расхождения, что съезду надо сказать. Оттенки были, учитывать. Все мы работали со Сталиным, но это нас не связывает. Когда выявились факты, сказать о них, или мы оправдываем (его) действия. Не сбрасывать со счетов, что через 3 месяца после смерти Сталина арестовали Берия, а этим мы расчистили к действию (так у протоколі – С.К.). Мы можем полным голосом, можем сказать: “Нам не стыдно...”. Кто будет делать доклад – обдумать”⁴.

Ці висловлювання були коментарями до шокуючої доповіді комісії П.Поспелова. У них відчувається істотна динаміка порівняно з формулювання-

ми, зафіксованими протоколом від 1 лютого. Під шаленим тиском першого секретаря ЦК КПРС “стара гвардія” ставала все більш нерішучою й боязкою. Більш гостро її картали ті, хто не мав права голосу в президії Центрального комітету – кандидат у члени президії ЦК П.Пономаренко, секретарі ЦК О.Арістов, М.Беляєв, М.Суслов (у цій статті наведено лише фрагменти протоколу). Результатом засідання стало одностайне рішення президії Центрального комітету поставити на порядок денний XX з’їзду КПРС доповідь про культ особи.

На засіданні президії ЦК 13 лютого було вирішено, що доповідь про “культ особи” виголосить Хрущов, але тільки після обрання керівних органів партії, на закритому засіданні, без присутності десятків запрошених з усього світу делегацій.

Керівники партії розуміли, як організувався та здійснювався масовий терор. Не можна було не знати того, що вони робили власними руками. Але в їхніх репліках на двох обговореннях терор розчинявся й зникав. Замість нього йшла розмова про загибель конкретних представників компартійно-радянського керівництва. Тільки в репліці П.Пономаренка прямо прозвучала думка про загибель мільйонів людей. Уже після XX з’їзду КПРС, коли вперше були частково відкриті державні архіви, історики почали видавати інформацію про масовий терор, спрямований проти селянства в роки суцільної колективізації сільського господарства. Але навіть через 30 років після з’їзду М.Горбачов не наважився згадати в доповіді, присвяченій 70-річчю радянської влади, про відомий усім голод. Під впливом активної діяльності комісії Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. це тоді зробив В.Щербицький.

Чому масовий терор став неможливий після смерті Сталіна? Чому виникла необхідність пояснювати його причини на партійному з’їзді? Чому їх було зведено до “культу особи”? Чому відмова від масового терору викликала системну кризу радянського ладу? Чому його агонія тривала так довго?

Щоб відповісти на всі ці запитання, слід простежити еволюцію ленінсько-сталінської держави-комуни, починаючи від першої згадки про неї.

2. Привид держави-комуни

Люди старшого покоління пам’ятають бундючні радянські свята повоєнної доби. Країна грала м’язами, небезпідставно переконуючи своїх громадян і весь світ у тому, що вона врятувала світову цивілізацію від нацизму. На мітингах та демонстраціях тієї пори розливалось море оксамитово-багряних знамен із чотирма профілями – К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна.

Із процитованого раніше протокольного запису засідання президії ЦК КПРС видно, що К.Ворошилов цілком щиро стверджував: вони вели країну по шляху Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Ленін, який указував напрям руху, переконав їх у тому, що науковий комунізм, який мусив перетворитися з теорії на практику, народився в Західній Європі, а заслуга в реалізації передбачень К.Маркса належала революційній Росії. Чи мав рацію засновник партії, докторини й держави-комуни?

СРСР проіснував 74 роки, у тому числі майже півстоліття – як одна з двох світових наддержав. Установлений у країні радянський лад вожді КПРС назвали соціалістичним. Світ звик розглядати цей соціалізм в одному ряду з іншими суспільно-економічними системами.

Думаю, що не варто називати соціалізмом побудований вождами комуністичної партії лад, хоч це теж стало звичкою. Але про це пізніше. Порівнюючи радянський лад із суспільно-економічними системами, які існували у світі паралельно або раніше, ми бачимо одну докорінну відмінність. Феодалізм або капіталізм у кожній країні являли собою природний продукт історичного розвит-

ку, а не насаджувалися згори. Винятком була лише створена хрестоносцями феодальна Латинська імперія, яка проіснувала на частині території Візантії 57 років. Держава, яку в 1922 р. назвали Радянським Союзом, проіснувала трохи довше. Але вона теж була штучним продуктом, який спочатку визрів у головах вождів, а потім був нав'язаний суспільству засобами масового терору.

Докорінна відмінність радянського ладу від природних форм цивілізаційного розвитку знаходила своє виявлення й у теорії. Ленінізм мав тільки одну спільну рису з марксизмом: декларативну фразеологію однієї з ранніх праць К.Маркса й Ф.Енгельса – “Маніфесту Комуністичної партії”. РСДР(б) – РКП(б) – ВКП(б) – КПРС відійшла від марксизму. Слідом за Марксом усі його послідовники, не виключаючи російських соціал-демократів (меншовиків), розглядали комунізм як суспільно-економічний лад віддаленого майбутнього – такого, в якому держава вже відмирає. Проте Ленін не збирався чекати відмирання держави, а ставив завдання негайно прищепити вірус комунізму ослабленому світовою війною та революцією суспільному організмові Росії й країн, які відпали від неї в 1917 р., а разом розпалити пожежу світової комуністичної революції. Щоб побудувати новий лад, він уважав необхідним під виглядом націоналізації (тобто передачі у власність народу) або усупільнення (тобто передачі у власність суспільства) зосередити всі засоби виробництва в розпорядженні держави-комуни. Після цього залишалось виконати за 10–20 років план ГОЕЛРО.

Тут доречно згадати, що Ленін використав термін “державо-комуна” тільки один раз – у “Квітневих тезах”, згадуючи Паризьку комуноу 1871 р. Термін був точний, але Ленін, мабуть, розумів, що він не наближає його партію до бездержавного марксового комунізму.

Свою доктрину (названу послідовниками “марксизмом-ленінізмом”) Ленін розробляв, відштовхуючись від реальної російської дійсності. Після поразки революції 1905–1907 рр. соціальні та національні суперечності в країні із самодержавним способом правління вкрай посилювалися. Ще більшої гостроти їм додала світова війна. Росія не витримувала навантажень, викликаних нею.

У революції, яка спалахнула в березні 1917 р., одразу проявилися дві течії – демократична й радянська. Демократична течія була представлена політичними партіями, які бажали привести країну до Установчих зборів. Солдатські й робітничі ради були продуктом самодіяльності розлючених низів, які вимагали експропріації великих власників. Революційні партії – від кадетів до соціал-демократів та есерів – уважали ці ради громадськими організаціями, здатними протистояти контрреволюції.

Після повернення з еміграції Ленін заявив, що ради є органами диктатури революційних мас, тобто владою. Відтак, за його уявленням, у країні після повалення самодержавства запанувало двовладдя. Він висунув гасло передачі всієї влади радам, а перед більшовиками поставив завдання витіснити з них меншовиків і есерів. Це завдання було реальним, тому що більшовики теж вимагали експропріації поміщиків та буржуазії. Передача влади радам з одночасним витискуванням із них представників інших партій означала встановлення більшовицької диктатури. Замість парламентської Ленін пропонував заснувати в Росії радянську республіку.

Тактика захоплення державної влади була викладена у “Квітневих тезах” – головному документі більшовиків у Російській революції. Але друга половина ленінських тез присвячувалася стратегічному питанню: що робити після захоплення влади? Відповідь була такою: заявити про те, що партія більшовиків є комуністичною, прийняти комуністичну програму, створити в Росії “державо-комуноу” й організувати комуністичний інтернаціонал⁵.

Поняття “держави-комуни” з’явилося у “Квітневих тезах” без всяких пояснень і в лапках, а тому не привернуло уваги опонентів. Це правда, що привид

комунізму з'явився над Росією вже під час народної революції. Але не можна ототожнювати кінцеву мету більшовиків з цілями революції, зокрема радянської течії в ній.

Представлені в радах революційні маси не сприймали ідеї держави-комуні. Вони бажали знищити великих власників тільки для того, щоб примножити свою власність: селяни, – щоб поділити на зрівняльних засадах поміщицькі маєтки, а робітники, – щоб перетворити фабрики й заводи на власність трудового колективу. Та й хто з рядових членів ленінської партії, не кажучи вже про депутатів рад, міг уявити собі суспільство, позбавлене приватної власності? Лише купка вождів більшовицької партії цілком усвідомлено добивалася передачі створюваній ними державі-комуні всіх засобів виробництва й організації в країні прямого, тобто позаринкового, розподілу матеріальних благ. Але навіть вони не здогадувалися, який урожай принесе насіння революційного – часів “Маніфесту Комуністичної партії” – марксизму, коли воно опиниться в ґрунті, підживленому віковим кріпацтвом і трирічною світовою війною.

Ленін змушений був у серпні 1917 р. тимчасово відмовитися від власних гасел, щоб узяти на озброєння радянські. Із ними більшовики захопили владу в листопаді 1917 р. Жовтневий (за ст. ст.) переворот означав, що у Російській революції перемогла радянська течія, якій більшовики надали необхідної для захоплення влади організованості. Демократична течія зазнала поразки, що стало зрозумілим після розгону переможцями Установчих зборів у січні 1918 р. Розгон парламенту слід уважати кінцем Російської революції, тому що перемога рад виявилася примарною. Насправді перемогли більшовики, котрі мали якісно відмінну програму соціально-економічних перетворень. У руках створеної ними організації чекістів ради перестали бути тією грізною силою, яка через тиждень після початку заворушень у Петрограді домоглася ліквідації самодержавства. Більшовицька партія знищила політичних конкурентів і “перетекла” в ради.

Переможці штучно поділили Російську революцію на дві окремі: буржуазно-демократичну й пролетарську. Захоплення влади в листопаді 1917 р. вони врочисто назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Виступаючи як в оболонці рад, так і у власній іпостасі, ленінська партія стала державною структурою й здобула можливість вирішувати, яке радянське гасло доведеться негайно реалізувати, яке можна спотворити та пристосувати до своїх інтересів, а яке потрібно замінити власним. Іншими словами, для неї відкрилася можливість розпочати перетворення Росії на державу-комуну. Кінець Російської революції став початком цілком іншої за всіма параметрами революції – комуністичної. Разом із тим це був початок масового терору, без якого партія більшовиків не змогла б реалізувати свої цілі.

3. “Воєнний комунізм”

Комуністична революція в Росії була набагато глибшим і всеохоплюючим перетворенням, ніж будь-яка з попередніх. Масштаб її Ленін у 1918 р. характеризував таким чином: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей”⁶.

На початку березня 1918 р. VII екстрений з’їзд назвав партію більшовиків комуністичною – РКП(б). У написаному Леніним дорученні з’їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося цілком ясно: “Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень із конкретним викладом найближчих конкретних завдань”⁷. Отже, соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття відповідної програми черговим VIII з’їздом партії в березні 1919 р. До весни 1918 р. відно-

ситься й стаття Леніна “Чергові завдання Радянської влади”. У ній такими завданнями були названі комуністичні перетворення.

Опора на державну владу мала в Росії давню традицію: велика промисловість значною мірою насаджувалася згори, починаючи з часів Петра I. Ленін розраховував використати державну машину, яку створили більшовики, щоб побудувати комуністичну економіку методом насадження. Навесні 1918 р. вождь більшовиків закликав не шкодувати для побудови соціалізму й комунізму диктаторських прийомів, посилаючись при цьому на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства⁸. У політичному словнику більшовиків з'явився чужий марксистів термін – соціалістичне та комуністичне будівництво.

Побудова держави-комуні в країні, що складалася в основному з дрібних власників, вимагала встановлення диктатури, яка не зупинилася б перед будь-якими репресіями. Відібрати власність у десятків мільйонів людей було непросто. Ленін не заперечував факту встановлення диктатури, тобто “нічим не обмеженої, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язаної влади, що безпосередньо на насильство спирається”⁹. Але він заявляв, що це – диктатура пролетаріату. Одночасно проголошувалися дві інші заяви: ради є державною формою диктатури пролетаріату, а більшовики становлять революційний авангард робітничого класу. Звідси логічно випливало, що “диктатура пролетаріату” була диктатурою комуністичної партії. Проте ніхто з рядових членів цієї партії, яка з часом стала багатомільйонною, не відчував себе диктатором. Суть у тому, що вона будувалася за статутом на засадах “демократичного централізму”, які вимагали безумовної підпорядкованості нижчих партійних ланок вищим. Уся влада внаслідок цього зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції – у Центральному комітеті РКП(б) – ВКП(б) – КПРС. Розширення складу ЦК не позначилося на його офіційному статусі як найвищого органу влади в період між з'їздами. Однак у 1919 р. Ленін виокремив вождів і створив неформальний штаб диктаторської влади – політбюро Центрального комітету.

Формування такого штабу не залежало ані від виборців (вони обирали підлеглу партії радянську частину владного тандему), ані від первинних парторганізацій (підлеглість нижчих ланок партійної ієрархії вищим визначалася статутом). Члени політбюро ЦК користувалися рівними правами. Іншими словами, “диктатура пролетаріату” мала олігархічну природу. Ленін височів над партією й Центральним комітетом тільки завдяки авторитету родоначальника партії, доктрини та держави. Людину, яка мала заступити його місце, члени політбюро ЦК могли визначити тільки шляхом міжособної боротьби або взаємних домовленостей.

Партійні комітети, починаючи від Центрального, покладали основний обсяг управлінської роботи на виконавчі комітети рад. Партія брала на себе відповідальність за політичні рішення, ухиляючись від розв'язання поточних справ. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій.

Такий тандем назвали “Радянською владою” (завжди – з великої літери), тому що через мережу рад диктатура вождів заглиблювалася в народні низи. Це досягалось наділенням мільйонів громадян реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. Отже, в СРСР, справді, існувало народовладдя, але кероване. Партія поділилася на дві частини з різними функціями. Внутрішня, тобто номенклатурна, частина складалася з керівних кадрів, а зовнішня – з мільйонів рядових членів. Персональний склад радянських органів влади формально визначався виборцями, а фактично – партійними комітетами, які контролювали в країні геть усе, починаючи з виборів у ради.

Створення радянського ладу пов'язують із революцією 1917 р., яку на етапі ленінського перевороту називають соціалістичною (в більшовицькому значенні терміну “соціалізм” як першої фази комунізму). Обидва твердження є помилковими. Як уже підкреслювалося, комуністична революція почалася з весни 1918 р. Перетворення здійснювалися шляхом запроваджуваних державою радикальних реформ, ідея яких народилася в головах вождів. Але вони прагнули упакувати комуністичний експеримент в оболонку радянської революції. Щоб заручитися підтримкою низів, вожді заявили, що будують лад, заснований на принципі “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”. Насправді, метою цих перетворень було підведення під диктаторський режим адекватного йому соціально-економічного фундаменту. Таку мету М.Бухарін у 1919 р. сформулював одним реченням: “Політична диктатура робітничого класу неминуче мусить бути і його економічною диктатурою”¹⁰. Тут слід тільки правильно розуміти вжитий ним термін “робітничий клас”. Ішлося про “авангард пролетаріату”, а точніше – про ЦК РКП(б).

Експеримент ставився в масштабах Росії й негайно поширювався на інші країни, які опинялися під контролем вождів. За допомогою терористичних, пропагандистських та виховних важелів вони побудували соціально-економічний фундамент для абсолютної влади над суспільством.

Але побудували не відразу. Ленінський комуністичний штурм закінчився провалом. По-перше, більшовики тоді обрали технічно нездійсненні шляхи управління націоналізованими підприємствами. Унаслідок цього промисловість впала в кому, зупинилися залізниці, триумф Червоної армії під Варшавою обернувся поразкою. По-друге, удалося засліпити комуністичною перспективою лише незначну частину суспільства. Соціально-економічні перетворення, в основі яких корінилася ліквідація приватної власності, викликали громадянську війну, селянські повстання, заворушення в Червоній армії й робітничі страйки. Навесні 1921 р. Ленін відмовився від штурму. Щоб не заплямувати доктрину, він заявив, що партія зовсім не будувала комунізм, а змушена була запровадити у воєнних умовах надзвичайні соціально-економічні заходи. Тільки після трьох років комуністичного штурму в більшовицькому лексиконі з'явився маскувальний термін “воєнний комунізм”.

4. Нова економічна політика

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію “командних висот” народного господарства. Перевага у війні була їй гарантована, тому що робітники й селяни підтримували ліквідацію буржуазії та поміщиків. У 1921 р. партія змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла вся багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством або, як висловився в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) Д.Рязанов, – “селянський Брест”¹¹.

Свої сподівання на вичерпання непу Ленін пов'язував у 1921–1922 рр. із досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку й виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень він уважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості та подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛПРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих із 1918 р. Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва й розподілу. Упродовж нього дер-

жава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом та селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику. Тривалість цього періоду визначалася в 10–20 років¹².

Припиняючи політику комуністичного штурму, державна партія не відмовлялася від самої ідеї побудови держави-комуни. Ішлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло все цивілізоване людство. Мова йшла тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені перетворення в “командних висотах” економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними. Припинявся тільки комуністичний розподіл, запроваджений декретом РНК “Про організацію постачання населення всіма продуктами й предметами особистого споживання й домашнього господарства” від 21 листопада 1918 р. Після відмови від продрозкладки в держави не залишилися товарних ресурсів для такого розподілу.

Керівники партії спочатку не розуміли, що їм треба робити після оглушливого провалу штурму. Вони зробили тільки одне: оголосили комуністичне будівництво справою перспективи, а поточний момент визначили як побудову соціалізму. Партія змушена була повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю й навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати вже одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу й повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

У грудні 1922 р. В.Ленін змушений був відмовитися від політичної діяльності через хворобу. Протягом кількох місяців він висловлював свою останню волю в серії записок у ЦК РКП(б) і статей. У травні 1923 р. він опублікував у газеті “Правда” статтю “Про кооперацію”. Вона давала відповідь на питання, поставлене в попередньому абзаці, хоча й неясну. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до й після 1921 р. Але він сміливо починав із неумовірних для ентузіастів комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; у непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього випливає (усупереч тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів – це є лад соціалізму¹³.

Новий погляд на кооперацію, яка була здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута. У статті “Про кооперацію” не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію й колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що “просте зростання кооперації для нас тотожне ... зі зростанням соціалізму” Ленін знімав з порядку денного необхідність відчуження засобів виробництва в селян. Скільки б більшовики не твердили раніше, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити в те, що селянин-власник здатний відмовитися від свого господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли ще з дореволюційних часів. Ленін не дарма попросив стенографістку виділити в статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків “як найбільш простим, легким і доступним для селянина”¹⁴.

Свого часу вождь партії виголосив багато промов із закликами створювати комуни та радгоспи. Тоді він таврував селянську кооперацію як дрібнобуржуазну й реакційну. У цій статті він змінив точку зору на кооперацію, тобто на ринкові відносини, і на політику, пов'язану з останніми, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією, непом та соціалізмом означало відмовитися від традиційного для більшовиків розуміння соціалізму як першої фа-

зи комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом для західноєвропейських марксистів із часів Е.Бернштейна. Після цього прояснюється значення найбільш цитованого положення знаменитої статті “Про кооперацію”: “Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне ... зі зростанням соціалізму, і разом із цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”¹⁵.

Концепція кооперативного соціалізму не мала нічого спільного з комуністичною революцією й знімала напруженість між суспільством та державою. Іншими словами, відпадала необхідність у масовому терорі як методі державного управління! Якщо запровадження непу в 1921 р. означало тимчасову відмову від політики насадження силовими засобами держави-комуни, то висунута в статті “Про кооперацію” концепція кооперативного соціалізму означала відмову від комуністичної доктрини.

Ця концепція залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій, і тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування потрібно доводити зіставленням неоднакових у різні часи підходів Леніна до кооперації. Але у світлі того, як розгорталася подія після його смерті, вона становить особливий інтерес.

Побудова кооперативного соціалізму позбавила б диктатуру партійних вождів соціально-економічного фундаменту. Сталін, який послідовно перемагав своїх суперників у політбюро ЦК, волів зберегти й персоналізувати диктатуру. Замість того, щоб полемізувати з Леніним, генеральний секретар Центрального комітету узяв на озброєння кооперативний план з “невеликою” поправкою: оголосив селянські кооперативи підготовчим етапом на шляху до суцільної колективізації села. Так з’явилося протиприродне поняття “колгоспно-кооперативна форма власності”. Кооперативи могли діяти тільки в ринкових умовах, а колгоспи різного ступеня відчуження селянської власності (товариства спільного обробітку землі, артіль та комуни) були елементом директивної планової економіки. Після утворення диктаторської влади над партією й суспільством, Сталін відновив під маскувальними гаслами комуністичне будівництво.

5. Сталінський штурм

На відміну від провального ленінського, повторний сталінський штурм виявився успішним. Успіх гарантувався двома обставинами. По-перше, істотно більшого розмаху набули репресії. По-друге, було обмежено глибину реформ. Зокрема зберігся грошовий обіг, який Ленін мав намір замінити запровадженням “трудових одиниць”. Господарський розрахунок, що виник на державних підприємствах у роки непу, був не тільки збережений, а й поглиблений. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Зменшення рівня відчуження засобів виробництва в колективному господарстві – від комуни до артілі – селянам дозволили залишитися хоча б невеликою мірою приватними власниками (але з ідеологічних причин перейменували цю форму власності на особисту).

У сталінського штурму була одна кінцева мета: перетворення СРСР на економічно могутню країну, здатну здійснювати наступальну політику на міжнародній арені. Поділ промисловості на дві групи – “А” та “Б” – перешкодив зростанню життєвого рівня населення. Перша (виробництво засобів виробництва) мала привілейоване становище за капіталовкладеннями й матеріально-технічним постачанням. Навпаки, друга (виробництво предметів споживання) постійно відчувала дефіцит ресурсів.

Грандіозні споруди перших п’ятирічок зводилися за рахунок внутрішніх ресурсів, передусім коштів, що їх держава витискувала із селянства. Щоб загна-

ти селян у колгоспи, найзаможнішу їх частину було піддано показовим репресіям – “розкуркулюванню”.

Терористичні методи радянської модернізації викликали в СРСР глибоку економічну кризу. Одним з її проявів став повсюдний голод: у хлібовиробних регіонах – через надмірне вилучення зерна заготівлями, у хлібоспоживаючих – унаслідок продажу його за кордон у рахунок оплати імпортованої техніки. В УСРР і на Кубані зимою 1932–1933 рр. вивезли не тільки хліб, а й весь запас продовольства, унаслідок чого голод переріс у голодомор. Терор голодом мав метою запобігти антирадянським повстанням.

5 грудня 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, до якої вперше увійшло положення про керівну та спрямовуючу роль комуністичної партії в політичній системі суспільства. Але воно було декларативним і не показувало справжніх механізмів диктатури партійних комітетів. Конституція нормувала владу тільки радянських органів, яка формувалася на зовні демократичних виборах.

Заміна контрольованих партапаратом багатоступінчастих, нерівних за представництвом та відкритих виборів прямими, рівними й таємними стала необхідною після заяви про побудову в СРСР основ соціалізму. Проте склад радянських органів влади в умовах вільних виборів ставав непередбачуваним, що загрожувало крахом тандема “ВКП(б) – ради”. Така загроза, як і можливість використання союзними республіками конституційної норми про вільний вихід зі складу СРСР, була усунута масовим терором.

У день прийняття нової Конституції оголошувалося, що вибори до Верховної Ради СРСР заплановано “на найближчий час”. Однак вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка знадобилася, щоб належним чином підготувати виборців. Було покладено край розмовам про висунення альтернативних кандидатур, які точилися під час обговорення проекту Конституції. Виборчі комісії зобов’язувалися реєструвати тільки одну особу на кожне депутатське місце – кандидата від “блоку комуністів та безпартійних”. Висунення незалежного від влади кандидата розглядалося як антирадянська акція, що підпадала під відповідну статтю кримінального кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагає світова практика, повинні друкуватися варіанти можливих рішень. Виборцю слід виявляти свою волю активно, залишаючи в бюлетені тільки одне невикреслене прізвище кандидата в депутати. Організатори виборів не виступили прямо проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: “Залиште прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть”. Примітка була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки одне прізвище – кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Однак на це не звертали уваги.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. У ході терористичних компаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально: шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження “ворогів народу”, вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих та навіть рідних. Тільки після цього виборцям довірили бюлетень для таємного голосування¹⁶.

У другій половині 1930-х рр. остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами іззовні, від планово-директивних органів. Проте бувають часи, коли цінується не ефективність виробництва, а його мобілізаційний потенціал. На відміну від ринкової, директивна економіка дозволяла державі зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей. Через це радянська економіка успішно протистояла в Другій світовій війні нацистській Німеччині.

6. Світова війна 1939–1945 рр.

Із кінця 1920-х рр. керівники СРСР провадили цілеспрямовану підготовку до європейської війни. Перед нападом Гітлера СРСР мав практично відмобілізовану армію, насичену всіма видами військової техніки. Чому ж перший рік війни виявився катастрофічним? Якщо на північному напрямі Червоної армії ще вдалося відстояти Ленінград, а на центральному – навіть завдати ворогові відчутної поразки, то на південному напрямі фронт провалився. У липні 1942 р. вермахт закінчив окупацію України й розгорнув наступ на Північний Кавказ і Волгу. Кількість радянських військовополонених за перші 16 місяців війни становила 5,2 млн. осіб, тоді як за 24 місяці, від листопада 1942 до листопада 1944 рр., вона не перевищила півмільйона осіб, тобто виявилася десятиразово меншою (за німецькими даними)¹⁷.

Невдачі перших півтора років пояснювалися не раптовістю нападу, як стверджували сталінські пропагандисти. Їх не можна пояснити й відсутністю досвідчених воєначальників, як стали стверджувати після XX з'їзду КПРС, посиляючись на сталінські репресії. Хоча, звичайно, раптовість нападу та недостатня кількість кваліфікованих командирів відіграли свою роль у перші місяці війни.

Причина поразок пояснювалася головним чином морально-політичним станом бійців і командирів Червоної армії, насамперед тих її з'єднань, які формувалися в Україні. Люди, які пройшли через Великий голод та Великий терор, не бажали відстоювати владу. Вони нерідко при першій нагоді тікали з позицій. Після оточення під Уманню понад 100 тис. бійців і командирів Червоної армії Ставка Верховного Головнокомандування видала наказ №270 (16 серпня 1941 р.), в якому небажання воювати з ворогом кваліфікувалося як боягузтво. У наказі видзначалося: “Можно ли терпеть в рядах Красной Армии трусов, дезертирующих к врагу и сдающихся ему в плен, или таких малодушных начальников, которые при первой заминке на фронте срывают с себя знаки различия и дезертируют в тыл? Нет, нельзя! Если дать волю этим трусам и дезертирам, они в короткий срок разложат нашу армию и загубят нашу Родину. Трусов и дезертиров надо уничтожать”¹⁸.

У розвиток наказу №270 Сталін 12 вересня 1941 р. видав директиву фронтам про боротьбу з панікерством. Указуючи на те, що в стрілецьких дивізіях багато “панічних та відверто ворожих елементів”, він пропонував при кожній із них створити загороджувальний батальйон¹⁹. Вони були створені в п'ятиденний строк, але втечі з позицій тривали, причому не в тил, під кулемети, а назустріч ворогу – здаватися в полон. 19 вересня 1941 р. німці захопили Київ. Ця поразка була однією з найбільших в історії воєн, тому що в “мішку” опинився майже весь Південно-Західний фронт – 660 тис. бійців і командирів. До кінця 1941 р. радянські війська в Україні ще двічі потрапляли в масштабні оточення – в Приазов'ї й у Криму. У травні 1942 р. під Харковом у німецький полон потрапили 214 тис. червоноармійців²⁰.

Від остаточного розгрому керівників радянської держави врятували величезні простори країни й колосальні людські ресурси. Слід віддати належне й стійкості тих бійців та командирів, які розуміли, що захищають не режим, а країну. Особливо патріотично була настроєна вихована в радянських школах молодь. Саме завдяки їй гітлерівський бліцкриг зірвався.

Інформація про вплив сталінських методів “соціалістичного будівництва” на моральний стан громадян завжди була закритою. Однак і самі ветерани тилу й війни не могли або не бажали розповідати про свої тодішні настрої. Але хіба можна було чекати іншого від людей, які пройшли через пекло сталінських репресій?

Червона армія почала перемагати тільки тоді, коли її бійці та командири побачили, що райх веде війну на винищення не з владою, а з народом. Українці

стали чудовими бійцями, коли переконалися в тому, що нацисти застосовують тактику знелюднення їхньої Батьківщини, щоб включити цю територію у Великонімецьчину від Балтійського до Чорного морів.

Під час війни володарі Кремля зняли з себе машкару інтернаціоналістів і навіть ліквідували Комуністичний інтернаціонал. Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, вони почали апелювати до патріотичних, релігійних та національних почуттів. У пропаганді знову залунала заборонена раніше тема національної державності. Було прийнято поправки до Конституції СРСР про перетворення наркоматів оборони й закордонних справ на союзно-республіканські. Українська РСР вийшла на міжнародну арену й стала членом-засновником ООН. Унаслідок домовленостей, досягнутих між главами трьох держав антигітлерівської коаліції, до складу УРСР увійшли українські землі, які перебували в межах Польщі й Румунії. Завдяки домовленості між урядами СРСР та Чехословаччини відбулося воз'єднання Закарпатської України з УРСР.

За чверть століття в СРСР змінилося покоління. Зміна відбувалася ненормально: люди не стільки вмирили, скільки гинули. Ми тільки тепер починаємо усвідомлювати міру антидержавних настроїв у тих, хто вижив під час репресій. Війна з нацистами, які поставили за мету побудувати свій райх на землях і кістках населення окупованих територій, стала для радянської влади дарунком долі. Навколо Кремля змушені були згуртуватися всі народи СРСР, в тому числі й український. Перемога у війні й вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, надали друге дихання сталінському режимові.

7. Відмова від масового терору

У повоєнний період політичний режим не змінився. Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців – “гвинтиків” – ВКП(б) та МВС=МДБ. Зіштовхування конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових органах. Однак головною проблемою вождя було запобігання опозиційним настроям серед населення. Народ, який пройшов через пекло світової війни, уже не був такий заляканий репресіями, як раніше. Тому Сталін став розгортати нову хвилю масового терору. Його початком виявилася кампанія державного антисемітизму, реалізована в справі “лікарів-шкідників”.

У жовтні 1952 р. XIX з'їзд КПРС за пропозицією Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 10 до 25 осіб. Одночасно він поміняв назву найвищого органу політичного керівництва: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості її членів в 2,5 рази істотно знизило політичну вагу кожного з них. Перед новою хвилею терору вождь бажав зменшити значення партійного апарату в системі влади, що означало автоматичне підвищення конкуруючої з партією структури, яку тероризовані радянські громадяни називали коротко: органи.

Смерть Сталіна спричинила негайну регенерацію старого складу компартійно-радянського керівництва, хоча за ним залишилася нова назва – президія ЦК. Після відходу Леніна від політичної діяльності в грудні 1922 р. в політбюро Центрального комітету утворилася трійка вождів другого ешелону (Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, Й.Сталін), спрямована проти його вірогідного наступника – Л.Троцького. За аналогією в президії ЦК утворилася трійка в складі Г.Маленкова, Л.Берія й М.Хрущова. Мета її полягала не в об'єднанні проти інших, а в “цивілізованому” розподілі владних функцій. Тільки ці люди мали реальні шанси підпорядкувати собі президію Центрального комітету та всі інші органи влади, а тому з подвоєною пильністю стежили один за одним.

Усі три претенденти на роль верховного вождя були на різних етапах своєї політичної кар'єри діяльними організаторами державного терору. Тому вони ро-

зуміли велику вагу інформації про участь у ньому для компрометації суперників. Особливо важливою була інформація про репресії в середовищі компартійно-радянської номенклатури – ретранслятора диктатури вождів на суспільство. Сталін створював для номенклатури комунізм (у пропагандистському значенні цього слова), але тримав її шляхом репресій у “залізному кулаці”. Смерть диктатора вона зустріла з ентузіазмом як гарантію особистої безпеки.

І справді, зі смертю Сталіна масоване тероризування громадян стало неможливим із двох причин. По-перше, використовувати терор міг тільки той, хто контролював усі три важелі влади: партійні комітети, починаючи від центрального, радянську вертикаль, починаючи з Ради міністрів, і органи безпеки, які в сталінську добу стали незалежними від партійного та радянського апаратів. По-друге, під час війни суспільство піднялося з колін, і тільки завдяки своєму авторитету Сталін міг продовжувати випробувану політику превентивного терору. Навіть негайне об'єднання в одних руках усіх важелів влади не давало шансів управляти державою й суспільством за допомогою залякування. Тільки той, хто вбивався в тогу борця з терором, міг утвердитися на перших ролях.

Трійка претендентів на сталінську владу мала різну вразливість у питанні про відповідальність за масові репресії. Найкращі позиції займав найменш впливовий член трійки – Хрущов. По-перше, він організовував державний терор на периферії. По-друге, його терористична діяльність була здебільшого пов'язана з придушенням підпільно-повстанської боротьби населення західних областей України. А це номенклатура могла навіть поставити йому в заслугу. По-третє, Хрущов краще за інших приховував свою участь у сталінських злочинницьких акціях.

Л.Берія після 1945 р. відійшов від керівництва НКВС СРСР. У 1941–1945 рр. він був членом Державного комітету оборони, а в 1944–1945 рр. – заступником голови ДКО й головою його оперативного бюро. Від 1945 р. на посаді голови спеціального комітету при ньому, а потім – при Раді міністрів СРСР він успішно керував створенням радянського ракетно-ядерного потенціалу. Нове покоління компартійно-радянської номенклатури вже не пізнало на собі його “здібності” організатора масових репресій.

Найбільш вразливі позиції мав Г.Маленков. Він перебував у вузькому оточенні Сталіна й тому займав відповідальні посади одночасно в партійному й радянському апаратах. Від 1939 р. (за винятком 1947 р.) він працював секретарем ЦК КПРС, у 1939–1946 рр. – начальником управління кадрів ЦК ВКП(б), від 1946 р. – заступником голови Ради міністрів СРСР. Перебуваючи на всіх цих посадах, він спеціалізувався на репресуванні компартійно-радянської номенклатури.

У день смерті Сталіна Берія взяв на себе керівництво обома силовими міністерствами – внутрішніх справ та державної безпеки. Він уважав “органи” надійним стартовим майданчиком для досягнення абсолютної влади. Маленков заволодів посадою голови Ради міністрів, але зарезервував за собою й посаду секретаря ЦК. Оскільки ділили на трьох дві сталінські посади, голова секретаріату Центрального комітету залишався невизначеним до вересня 1953 р. Хрущов був, як і раніше, одним із секретарів ЦК КПРС.

Створена трійкою конструкція влади розвалилася вже 14 березня 1953 р., коли Берія та Хрущов ультимативно запропонували Маленкову визначити коло своїх владних повноважень: або в радянській, або в партійній сферах. Обоє непокоїло його сумісництво. Змушений підкоритися, Маленков обрав радянську посаду й прорахувався. Усі, починаючи від нього, звикли до того, що Сталін, об'єднуючи обидві посади, надавав перевагу не політичній, а виконавській. Однак верховний вождь міг собі це дозволити, а Маленков не міг. Диктаторська влада інституційно зосереджувалася якраз у партійних комітетах.

Першим почав діяти Л.Берія. 13 березня 1953 р. він створив у МВС СРСР слідчі групи в справах заарештованих за вказівкою Сталіна лікарів, ко-

лишніх працівників МДБ СРСР, звинувачених у створенні “контрреволюційної сіоністської організації”, заступника міністра збройних сил СРСР М.Яковлева та інших, звинувачених у шкідництві, так званої “менгрельської націоналістичної групи”, у “справі Авіапрому”²¹.

26 березня Берія надіслав у президію ЦК КПРС записку з пропозицією провести амністію. У ній вказувалося, що в таборах, тюрмах і колоніях перебувають 2 526 тис. осіб, із них “особливо небезпечних” – тільки 221 тис. Пропонувалося звільнити до 1 млн. ув'язнених, а тим, хто мав строки позбавлення волі більше 5 років, скоротити їх наполовину. Одночасно Берія пропонував пом'якшити карне законодавство. За існуючими законами, щорічно засуджувалося до позбавлення волі понад 1,5 млн. осіб. Без перегляду законодавства кількість в'язнів ГУЛАГу за рік–два знову досягла б 2,5–3 млн. осіб. До записки додався проект указу про амністію, який президія Центрального комітету КПРС схвалила вже 27 березня. На 10 серпня 1953 р. із місць ув'язнення було звільнено 1 032 тис. осіб²².

1 квітня Берія подав у президію ЦК КПРС записку про реабілітацію осіб, притягнутих у так званій “справі лікарів-шкідників”. Президія ЦК 3 квітня прийняла розгорнуту постанову, у тому числі про внесення на пленум Центрального комітету пропозиції позбавити посади секретаря ЦК, керівника колишнього Міністерства державної безпеки С.Ігнат'єва. “Справа лікарів-шкідників” на всіх етапах спрямовувалася Маленковим, Ігнат'єв же виявився “хлопчиком для биття”²³.

За запискою Берія, президія ЦК КПРС розглянула 26 травня питання про політичний та господарський стан західних областей УРСР. У постанові наводилися вражаючі факти грубого викривлення “ленінсько-сталінської національної політики”: відсутність місцевих кадрів в управлінському апараті, ігнорування місцевої інтелігенції, панування російської мови викладання у вищих навчальних закладах, зловживання репресіями. Наведені в постанові масштаби державного терору були вражаючими: з 1944 по 1952 рр. загальна кількість репресованих досягла 500 тис. осіб²⁴.

Берія ставав усе більш небезпечним для своїх колег у президії ЦК КПРС. Це змусило Маленкова й Хрущова об'єднатися разом із іншими членами останньої, і в червні 1953 р. його було вилучено з політичного життя. Ця персональна акція мала інституційне значення: парткоми повернули собі диктаторську владу в неурізаному вигляді, в органах державної безпеки почалася чистка.

Ініціативу в кампанії, названій десталінізацією, після Берія взяв на себе Хрущов. Завдяки цьому він здобув популярність у країні, утвердився на посаді керівника секретаріату ЦК та спромігся, попри опір своїх політичних опонентів – В.Молотова, Л.Кагановича й Г.Маленкова, включити в президію Центрального комітету КПРС своїх висуванців О.Кириченка й М.Суслова. Цей склад президії ЦК організував проведення XX з'їзду КПРС.

8. Відлига

У світлі вже сказаного можна визначити місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського ладу. Це питання має два аспекти: інституційно-державний та суспільно-політичний.

Інституційне значення з'їзду залишилося поза розумінням його організаторів, але з відстані в п'ятдесят років його можна з певністю визначити. З'їзд легітимізував розпочату наступниками Сталіна кампанію боротьби з “культу особи”. Тобто він засудив одноосібну сталінську диктатуру, в яку виродилося колективне керівництво 1923–1928 рр. Засуджуючи останню, з'їзд опосередковано визнав, що побудована Леніним система влади була нестабільною й небезпечною. У країні з незалежним від волі виборців політичним режимом колективне

керівництво мало тенденцію виродження в одноосібну диктатуру. Державні інститути й усе суспільство ставали за цих умов іграшкою в руках тирана.

Період, названий публіцистами “відлигою”, ще раз підтвердив нестабільність олігархічної влади та небезпеку подолання її сповзанням до одноосібного правління. В 1957 р. М.Хрущов унаслідок інтриг суперників опинився в меншості в президії ЦК КПРС і був усунутий з посади першого секретаря ЦК. Однак учасники змови забули, що президія ЦК – це лише неформальний орган влади, сконструйований Ленінінм для оперативного розгляду політичних питань. За партійним статутом, уся влада між з’їздами належала Центральному комітетові. На пленумі ЦК, скликаному у зв’язку з політичною кризою, змовники були затавровані як “антипартійна група” й усунуті з політичного життя. Хрущов здобув можливість власноручно сформувати президію Центрального комітету й поводитися як диктатор. Проте персональна диктатура за відсутності терору виявилася ефемерною. Висуванці першого секретаря ЦК КПРС дочекалися сприятливого моменту, щоб організувати змову, скликали пленум Центрального комітету, звинуватили свого патрона у волюнтаризмі й відправили його на пенсію.

Розглянемо тепер суспільно-політичний аспект доленосних рішень ХХ з’їзду. Вони полягають у засудженні терористичних методів управління. Відмова від масового терору вирішальною мірою позначилася на долі радянського комунізму.

Леніну вдалося нав’язати країні диктатуру й використати її для реалізації своїх умоглядних конструкцій. Ми вже бачили, що вони не склалися в цілісну систему. Далеко не все вдалося нав’язати суспільству навіть терором. Не дуже зрозуміло, хто з керівників партії щиро прагнув ошчасливити людей (мабуть, М.Бухарін), а хто розглядав державу-комуну тільки як інструмент контролю за поневоленим суспільством. Це, однак, не має принципового значення. Дорога в пекло, як відомо, устелена добрими намірами.

Пропаганда комунізму як ладу, у котрому кожна людина буде одержувати блага за потребами, стала неефективною вже в часи Хрущова. Читаючи ініційовану ним нову програму КПРС, населення дізналося, що буде жити при комунізмі вже за 20 років. Уїдливі дотепники згадали Ходжу Насреддіна, який пообіцяв еміру за такий термін навчити свого віслюка розмовляти, а коли його запитали, чи він не ризикує, той відповів, що за такий строк хтось обов’язково помре – чи емір, чи віслюк, чи він сам.

Якщо компартійна пропаганда в різних верствах суспільства мала обмежений успіх, то з вихованням було більш-менш гаразд: влада таки виховала радянських людей у своїх правилах. Адаже вона бралася за них уже з дитячого садка. Однак у часи Хрущова більшість населення країни, не задумуючись над високими постулатами марксизму-ленінізму, добре засвоїла правила життя в державі-комуні. Їх блискуче описав М.Жванецький у своєму знаменитому скетчі про громадянина й державу. Громадяни СРСР стали цинічними, і не випадково самого Хрущова назвали останнім романтиком. Підозрюю, однак, що Микита Сергійович теж знав притчу про Ходжу Насреддіна...

Якщо все ясно з пропагандою та вихованням, залишається згадати про головний метод впливу комуністичної держави на суспільство – масовий терор. Чому радянський лад не розвалився одразу після його припинення? Мабуть, через те, що терор тривав надто довго. Люди з активною життєвою позицією передчасно пішли з життя. Ті, хто залишався, звикли до диктатури, навіть до “вільних виборів” з показовими кабінками для таємного голосування. Нове покоління вважало, що все повинне бути так, як є. Ті, хто вижив в атмосфері сталінських репресій та під час воєнних дій, якими керували сталінські стратеги, не ділилися своїм життєвим досвідом із власними дітьми, щоб не наражати їх на небезпеку. Кожна людина була економічно залежною від тоталітарної дер-

жави. Ніхто не мав змоги стати членом неформальної, тобто вільної від компартійно-чекістського нагляду, організації.

І все ж після відмови від масового терору запас міцності в радянського комунізму швидко вичерпався б, якби держава-комуна не подбала про демократизацію управління й підвищення життєвого рівня населення.

Реформи Хрущова не були його особистою заслугою. Антикомуністи не враховують, що ленінська держава-комуна мала одну специфічну перевагу перед ладом, який ґрунтувався на ринковій економіці. Поневолюючи матеріально та духовно кожного члена суспільства, влада змушена була саме через це турбуватися про нього з моменту народження й до самої смерті. За наявності масового терору “пайка” могла виявитися мізерною, але за його відсутності треба було задовольняти “зростаючі матеріальні й культурні потреби трудящих мас”.

Раб завжди мав кусень хліба та дах над головою, а вільна людина могла загинути за несприятливих обставин від голоду й холоду. Ось чому з розвитком ринкової економіки в усьому світі в народних низах поширилися соціалістичні ідеї, в основі яких корінилася одна проста думка: держава повинна частину прибутків багатих спрямовувати через свій бюджет на задоволення потреб бідних та знедолених. Оскільки первинний зміст популярного поняття “соціалізм” був спотворений Леніним і Гітлером, такий напрям еволюції капіталістичних країн відбувався після Другої світової війни із застосуванням іншої термінології. Радянські люди звикли думати, що вони живуть при соціалізмі й уважали, що всі, хто знаходився по той бік “залізної завіси”, жили при капіталізмі. Насправді ж вони жили в державі-комуні, а капіталістичні країни Західної Європи трансформувалися за повоєнні десятиліття в соціальні держави.

9. Фінал

Два десятиліття, які настали після повалення диктатури М.Хрущова, характеризувалися відмовою від реформ і були названі публіцистами “епохою застою”. Компартійно-радянська олігархія продовжувала на міжнародній арені “холодну війну”, покладаючись на залякування противника колосальним ядерним потенціалом Кремля. Однак країни Заходу вже пройшли індустріальну стадію свого розвитку та після Другої світової війни вступили в постіндустріальну фазу. Виявилося, що в умовах науково-технічної революції директивна планова економіка безнадійно відстає від ринкової. Здатність зосереджувати величезні ресурси на вирішальному напрямі, яка дозволила Радянському Союзові економічно перемогти нацистську Німеччину, а в повоєнний період наздогнати й випередити США в ракетно-ядерній гонці, із часом вичерпалася. Країна борсалася в павутинні економічної та науково-технічної залежності від суперників у “холодній війні”.

Енергетична криза 1970-х рр. у країнах Заходу й породжений нею потік нафтодоларів дозволив подовжити існування СРСР у неререформованому вигляді. Досить довго вождям КПРС удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею суспільного життя. Коли ціни на енергоносії поповзли до низу, видимість стабільності зникла.

“Епоху застою” уособлювала фігура Л.Брежнєва. Це був політичний довгожителю, який влаштовував компартійно-радянську номенклатуру. На відміну від необачних наступників Сталіна, Брежнєв відмовився від претензій на роль одноосібного диктатора. Він виконував функції координатора, передбачені самою природою створеного Леніним олігархічного режиму. Пленарні засідання ЦК КПРС, так само як і сесії Верховної Ради СРСР, у добу Брежнєва відбувалися лише кілька разів на рік. Тобто ці органи влади використовувалися тільки для штампування рішень, прийнятих не ними.

Генеральний секретар ЦК КПРС спілкувався з членами ЦК як із носіями вищої влади на індивідуальному рівні. Це забезпечувало йому як координатору корпоративної влади відносну незалежність від політбюро ЦК (на XXIII з'їзді у квітні 1966 р. було відновлено старі назви: політбюро та генеральний секретар). Постійні контакти з кількома сотнями членів Центрального комітету здійснювалися через відділи ЦК, які мали колосальні повноваження, але їхні керівники були технічними, а не політичними фігурами. Тільки тоді, коли апаратні працівники ставали членами Центрального комітету КПРС (що бувало досить часто), вони перетворювалися на політичні фігури. Проте ця обставина не позначалася на статусі відділів ЦК, які залишалися трансляторами, а не носіями диктаторської влади.

Масовий терор був необхідним тільки під час комуністичного будівництва. Він став інституційно непотрібним ще до початку Другої світової війни, коли було створено державу-комуну. Проте держава й партія виявилися іграшками в руках Сталіна, і терор тривав, щоби вождь міг померти диктатором. Тільки після XX з'їзду він став політично неможливим незалежно від того, хто сидів у Кремлі. Це обумовило дальшу еволюцію радянського ладу, яку можна охарактеризувати одним словом – занепад.

Той етап його еволюції, який брежньєвські пропагандисти назвали “розвинутим соціалізмом”, підтримувався індивідуальним терором, спрямовуваним проти незгодних із радянським способом життя. Кількість незгодних мінімізувалася наявністю економічної диктатури (тобто майже цілковитою матеріальною залежністю членів суспільства від держави) і колосальним репресивним апаратом, який виконував функції запобігання стихійним виступам. Про організовані форми протесту говорити не доводилося: антирадянські організації в країні, насиченій сотнями тисяч співробітників держбезпеки й мільйонними масами добровільної або підневільної агентури, могли існувати тільки в умовах найглибшої законспірованості й майже цілковитої бездіяльності.

Однак за відсутності масового терору диктатура компартійних вождів не могла триматися тільки на засадах економічного та політичного залякування. Необхідна була масштабна позитивна програма, яка базувалася б на пропаганді й вихованні. Потрібні були, нарешті, вагомі зусилля компартійно-радянського апарату по забезпеченню хоча б мінімальних економічних та соціальних здобутків, які були предметом цієї пропаганди. Зважаючи на неефективність директивної економіки, добиватися запланованих і розпропагованих результатів із кожною новою п'ятирічкою ставало все важче.

У квітні 1985 р. останній радянський генсек М.Горбачов проголосив курс реформ, названий “перебудовою”. Перший етап цієї бюрократичної кампанії дістав назву “Більше соціалізму!” й тривав близько двох років. Уже на цьому етапі кампанія десталінізації набула істотно більших масштабів та глибини, ніж у часи Хрущова. Але головним незапланованим результатом цього етапу стала Чорнобильська катастрофа. Вона відіграла роль каталізатора процесів, які з часом набули революційного характеру.

Другий етап “перебудови” охоплював 1987–1988 рр. і відбувався під девізом “Більше демократії!” Однак економічні реформи, які були основним його змістом, закінчилися цілковитим провалом.

Третій етап “перебудови” (1989–1991 рр.) набув характеру антикомуністичної революції. Щоб зрозуміти, яким чином здійснювана керівниками КПРС політична реформа перетворилася на революцію, потрібно розібратися в суті того, що наважився зробити М.Горбачов.

На останньому етапі “перебудови” суспільство почало відмовлятися від позиції стороннього спостерігача безнадійних спроб держави вдихнути життя в соціально-економічну й політичну систему, яка розкладалася на очах. Однак доводиться констатувати: переростання бюрократичних реформ у революційні

відбувалося під впливом рішень, прийнятих владою, і тільки нею. Революція не розпочалася внаслідок народної ініціативи. Населення було атомізованим, цілком залежним економічно та політично від вертикалі влади в її різних іпостасях – компартійній, радянській, профспілковій, громадсько-політичній. Уже почали розвиватися так звані “неформальні”, тобто незалежні від кремлівської вертикалі, організації, але вони ще не мали значного впливу.

Суть політичної реформи Горбачова полягала в тому, що радянські органи влади позбавлялися безпосередньої залежності від партійних комітетів. “Керівна й спрямовуюча” роль КПРС повинна була реалізуватися не на інституціональному, а на особистісному рівні – шляхом виборів компартійних функціонерів у ради й очолення рад або їх виконкомів. “Повновладдя рад”, як висловлювався Горбачов, було суттю політичної реформи. Вона ліквідувала диктатуру парткомів та величезною мірою розширювала соціальну базу влади. По суті, суспільству повертався суверенітет, узурпований більшовицьким переворотом у листопаді 1917 р.

Виступаючи 29 листопада 1988 р. на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 11-го скликання з доповіддю “До повновладдя Рад і створення соціалістичної правової держави”, М.Горбачов заявив: “Нас багато чому навчив досвід невдалих у минулому спроб поліпшити стан справ в економіці, не змінюючи нічого в політиці, не здійснюючи широких демократичних перетворень. Політична реформа – це свого роду кисень, необхідний для життєдіяльності суспільного організму. Її мета – через демократизацію всіх сторін життя з’єднати інтереси особистості з інтересами колективу та всього суспільства, на ділі утвердити людину праці в становищі господаря й на виробництві, і в державі, поставити її в центр усього політичного процесу”²⁵.

Проте за цими красивими словами була порожнеча. Горбачов не міг об’єктивно оцінити радянський лад, тому що все життя перебував у ньому. Перебудовою рад він прагнув підняти авторитет партії. Але останній генсек порушив, сам того не розуміючи, дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади – її неподільність та незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію – як панування суспільства над державою, то СРСР перестав бути тоталітарною країною від перших вільних виборів до Верховної Ради.

Як не дивно, але в цій конституційній реформі не тільки М.Горбачов, а й уся компартійно-радянська номенклатура не відчула небезпеки. XIX конференція КПРС без особливих дискусій одностайно схвалила влітку 1988 р. перехід до “повновладдя рад”. Наприкінці того року Верховна Рада СРСР спокійно проштампувала рішення, схвалене партконференцією. Номенклатурний клан зник до того, що депутатство в радах було доповненням до високого партійного чину. Фактично ж зруйнування двоєдиного тандема “партія–ради” докорінно змінило державний устрій. Радянський центр влади почав перетворюватися на первинний, тому що тільки він мав легітимне походження, формуючись на вільних виборах. Компартійні комітети разом із владою стрімко втрачали авторитет у суспільстві. В результаті реформа розвалила партію та всю радянську імперію, яка трималася на ній.

Здавалося б, це дуже довгий фінал – 35 років агонії, від 1956 р. до 1991 р. Однак минає вже 15-й рік після фіналу, а ми все ще відчуваємо вплив комунізму в щоденному житті.

Спадщина радянського комунізму вкорінена в нас самих. Вона виявляється, по-перше, у матеріальній та психологічній залежності надто великої кількості людей від держави. Вона виявляється, по-друге, у невмінні “слуг народу” подолати в собі ставлення до держави як до приватної власності. Проте в Україні вже формується покоління, яке відстоює своє право жити в демократичному суспільстві.

Післямова

Як указувалося в передмові, у цій статті зроблено наголос на еволюції радянського комунізму. Комуністичний лад міг бути створений не під впливом пропаганди (хоч вона й відіграла свою роль), а тільки з допомогою масового терору. XX з'їзд КПРС, який поклав край такому терору, тим самим став критичним пунктом в еволюції комунізму.

Аналіз радянського комунізму у форматі журнальної статті є можливим тільки у вигляді постулатів, позбавлених доказової бази. Сформульована концепція може бути верифікована або скоригована в ході дослідницької роботи. Суть її зводиться до десяти взаємопов'язаних тез.

1. Революційний табір у Росії 1917 р. при всій його різноманітності складався з двох основних різноспрямованих течій – партійної й радянської. Партії мали різне бачення післяреволюційного розвитку, але вважали за потрібне провадити дальшу політичну боротьбу в рамках парламентського процесу. Радянська течія, яка вперше проявилася 1905 р., була сліпою й стихійною силою без наперед сформульованої політичної програми. Та частина селян, солдатів та робітників, яка об'єднувалася радами, бажала знищити поміщиків і буржуазію шляхом експропріації їхньої власності й поділу останньої на зрівняльних засадах між людьми фізичної праці.

2. Партія російських соціал-демократів уже під час створення в 1903 р. поділилася на дві фракції – демократичну та екстремістську. Поява більшовиків, так само, як і поява рад, була наслідком особливої загостреності соціально-класової боротьби в самодержавній Росії. Більшовики озброїлися гаслами революційного марксизму, пристосованими до європейської дійсності перед революціями 1848–1849 рр. Ці гасла більше відповідали настроям пролетаризованих низів російського суспільства, аніж помірковані реформістські гасла соціал-демократів (меншовиків).

3. Російські соціал-демократи вважали, що безкласове й бездержавне комуністичне суспільство з'явиться само собою в результаті тривалого еволюційного розвитку. Ленін мав намір перенести цю марксистську перспективу в сучасність. У центрі його власної доктрини, замаскованої під революційний марксизм, знаходилася ідея держави-комуни, яка не мала з марксизмом нічого спільного. Але вона не мала нічого спільного й з настроями пролетаризованих низів. Комунізм міг створюватися тільки методами насилля. Державна-комуна й державний терор були синонімічними поняттями.

4. Перехоплюючи гасла народних низів, більшовики в 1917 р. “перетекли” в ради, створили радянську республіку, знищили всі інші партії та встановили диктатуру. Радянська течія перестала існувати як самостійний чинник революційного процесу. А розгін Установчих зборів символізував остаточну поразку демократичної течії в революції. Ленінська партія оголосила себе виразником інтересів народних мас і почала від їх імені здійснювати з 1918 р. свою власну революцію.

5. Більшовицька революція 1918–1938 рр. та Російська революція 1917 р. – це різні за всіма параметрами історичні явища. Звичайно, від останньої більшовиків не можна відділяти китайською стіною. Насаджувані з петровських часів правлячою верхівкою реформи не могли забезпечити еволюцію російського суспільства в європейському напрямі, унаслідок чого й спалахнули революції 1905 та 1917 рр. Більшовизм та ради, які випромінювали різні форми екстремізму, були породженням цих революцій.

Об'єднання в 1917 р. більшовицької партії з могутньою бунтівною силою рад зруйнувало сподівання лідерів усіх інших політичних сил на демократичний вихід із революції. ТанDEM більшовиків і рад призвів до виникнення

політичного режиму з двома обличчями: диктатурою кремлівських вождів і цілком реальним народовладдям. Переможці заявили, що тільки вони є виразниками волі народу, а всі інші політичні сили характеризувалися як контрреволюційні. Але більшовики змушені були приховати від мас свою доктрину, щоб стати переможцями. Ідея держави-комуни, уперше сформульована у “Квітневих тезах”, так і залишилася тільки ідеєю під час Російської революції. У 1917 р. Росією блукав лише привид комунізму.

6. Зливаючись із радами шляхом привласнення гасел революційних низів, більшовики змушені були реалізовувати народні вимоги. Вони уклали сепаратний мир із Центральними державами, що було цілком необхідним в умовах революції. Вони здійснили зрівняльний поділ поміщицьких маєтків, тому що не могли йти проти волі мільйонів переодягнених у солдатські шинелі озброєних селян.

Однак реалізація гасла “Фабрики – робітникам!” стала першою цеглиною в побудову держави-комуни. Промисловість перейшла у власність держави, яку більшовики створили в середині своєї партії, але назвали робітничо-селянською. Протести трудових колективів, які бажали приватизувати підприємства, були затавровані як прояв контрреволюційного анархо-синдикалізму.

Партія Леніна відмовилася від ідеї побудувати централізовану державу, щоб ослабити національно-визвольний рух пригноблених народів. Більшовицька Росія та завойовані нею національно-демократичні держави, які виникли на руїнах імперії, набули форми федерації. Але в конституціях Російської Федерації й Радянського Союзу ознаки федералізму були тільки в назвах обох держав. Суб'єктам федерації не надавалися права, які не міг би оспорювати центр. Російська Федерація після утворення СРСР дістала лише символічний радянський центр, необхідний для забезпечення її примарного існування у вигляді союзної республіки. Москва мала лише один повноцінний компартійно-радянський центр. Отже, російська державність була не національною, а імперською. На відміну від Російської Федерації, державність національних республік була представлена повноцінними компартійно-радянськими центрами. Однак під покрівлю конституційної радянської державності приховувалася не відображена в конституціях диктатура кремлівських вождів.

7. Щоб перенести умоглядні конструкції держави-комуни з голів керівників більшовицької партії в реальну дійсність, була потрібна влада, здатна: а) розгорнути переконливу пропаганду цінностей комунізму; б) не зупинитися перед тероризуванням тих, хто не піддавався пропаганді. Радянська влада мала безсумнівні ознаки народовладдя й одночасно була диктатурою купки олігархів. Тобто вона відповідала обом сформульованим критеріям. Зі свого боку, суспільство було призвичаєне до масових проявів жорстокості війнами, що точилися від 1914 р., – міжнародними, міжнаціональними й громадянськими.

Унаслідок цього кремлівські вожді дістали унікальну можливість створювати суспільний лад, який відповідав природі тоталітарного режиму, під виглядом побудови “щасливого майбутнього” для всього народу. Масові репресії радянської влади сприймалися пролетаризованими низами суспільства як неминучий і закономірний прояв класової боротьби.

8. Засудження масового терору XX з'їздом КПРС стало переломною подією в історії радянського комунізму. Воно засвідчило, що безсумнівні успіхи партії в модернізації країни були здобуті надто дорогою ціною. Інші розвинуті країни добивалися таких же й навіть більших успіхів на шляхах демократичного розвитку. Світ переконався, що комунізм являв собою економічно неефективну та політично нестабільну систему, здатну завдавати поневоленням народам тяжке лихо.

9. Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Це означало, що компартійно-радянські інститути влади для гарантування власної безпеки повинні були всерйоз зайнятися підвищенням матеріального й культурного до-

бробуту народних мас. У багатьох представників останнього покоління громадян СРСР період так званого “розвинутого соціалізму” залишив у пам’яті більше приємних, аніж неприємних спогадів. Однак планова економіка мала надто обмежені можливості, щоби витримувати навантаження, створювані зобов’язаннями наддержави на міжнародній арені та необхідністю підвищувати мізерні порівняно з розвинутими країнами параметри рівня і якості життя власних громадян. Кінець кінцем, радянський комунізм не витримав ваги нерозв’язних проблем, породжених його власним існуванням.

10. Ті, хто прожив більшу частину життя в СРСР, звикли відчувати себе громадянами наддержави. У тому житті, яке здається тепер страшенно далеким, цілком нормально сприймалася зроблена в 1967 р., тобто за 33 роки до кінця століття, самовпевнена заява генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва про те, що Велика Жовтнева соціалістична революція є найголовнішою подією ХХ ст. У тому житті мало хто з нас оцінив як некоректну й навіть зухвалу офіційну емблему Московської олімпіади 1980 р.: п’ять кілець – континентів, над якими височів силует Спаської башти Кремля з червоною зіркою на верхівці.

Через півтора десятиліття після зникнення КПРС та розпаду СРСР ми все ще не наважуємося зізнатися собі, що народилися в штучній державі-комуні, породженій фантазією кремлівських мрійників. “Мы рождены, чтоб сказку сделать былью!” – співали люди мого покоління, вихованого в радянській школі. Ця казка стала реальністю ціною життя багатьох мільйонів людей. Але вона могла тривати тільки в умовах постійного тероризування населення. Коли масовий терор припинився, зроблені з льоду конструкції радянського комунізму розтанули під сонцем.

¹ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии / Пер. с фр. – М., 1999. – 768 с.

² Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том.1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – М., 2004. – С.96–97.

³ Там же. – С.924.

⁴ Там же. – С.99–103.

⁵ В.І.Ленін про Україну. Частина II: 1917–1922. – К., 1969. – С.7.

⁶ Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.36. – С.356.

⁷ Там само. – С.56.

⁸ Там само. – С.284.

⁹ Там само. – Т.41. – С.364.

¹⁰ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988. – С.20.

¹¹ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчёт. – М., 1963. – С.468.

¹² Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.43. – С.355.

¹³ Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.31, 34–35.

¹⁴ Там само. – С.31.

¹⁵ Там само. – С.37.

¹⁶ Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року (Проблема джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 10. Об’єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля. Частина 1. – К., 2000. – С.393.

¹⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С.427.

¹⁸ 1941 год: В 2-х кн. – Кн.2. – М., 1998. – С.478.

¹⁹ Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія: політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2-х кн. – К., 1990. – Кн.2. – С.211.

²⁰ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т.4. – С.132–133.

²¹ Берія Лаврентий. 1953. Документи. – М., 1999. – С.17.

²² Там же. – С.19–21, 398.

²³ Там же. – С.21–25.

²⁴ Там же. – С.46–49.

²⁵ Горбачёв М.С. К полновластию Советов и созданию социалистического правового государства. Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва. 29 ноября – 1 декабря 1988 года. – М., 1988. – С.5.

Basing on the XX congress of the CPSU as a turning-event of the history of Soviet communism, the author substantiates the thesis about civilization difference of the state – commune built by the Bolsheviks. The evolution of the Soviet system – since the first mentioning about the “state – commune” in the “April theses” by V. Lenin before the disintegration of the USSR is traced gradually, basing on fundamentally different viewpoints in the article, unlike in the previous one.

Н.П.Барановська*

СУСПІЛЬНИЙ ВИМІР ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Проаналізовано зміни, які сталися в соціальній ситуації протягом 20 постчорнобильських років. На великому фактичному матеріалі розкрито екологічні та медичні наслідки викидів радіоактивності зі зруйнованого 4-го енергоблоку ЧАЕС, позитиви й негативи в ході їх мінімізації, проблеми з фінансуванням основних напрямів соціальної підтримки постраждалого населення, суперечливі оцінки наслідків аварії постраждалими та Міжнародною агенцією з атомної енергетики.

Ряд трагічних подій, що сталися у виробничому житті різних держав світу протягом ХХ ст., є яскравою демонстрацією самовпевненості людства та переоцінки ним можливостей свого позитивного впливу на довкілля. Однією з таких подій на території колишнього СРСР є аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р., яка за масштабами її наслідків переросла в найбільшу техногенну катастрофу століття. Її вплив поширився не тільки на Україну, Білорусію та Росію, а й на інші держави Північної півкулі.

Розглядаючи стан справ із ліквідації наслідків чорнобильської аварії, Верховна Рада СРСР у своїй постанові від 25 квітня 1990 р. “Про єдину програму щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і ситуацію, пов’язану з цією аварією” відзначила, що аварія на ЧАЕС за сукупністю наслідків є найбільшою катастрофою сучасності, загальнонародним лихом, що зачепило долі мільйонів людей, які мешкають на величезних територіях. Екологічний вплив чорнобильської катастрофи поставив країну перед необхідністю розв’язання нових, винятково складних, великомасштабних проблем, що торкаються практично всіх сфер суспільного життя, багатьох аспектів науки й виробництва, культури та моралі¹.

Політична ситуація в країні та неможливість через масштаби катастрофи отримати повну інформацію про неї на початковому етапі (на противагу частковій інформації, яку мало керівництво країни, і яка вже тоді засвідчувала рівень небезпеки) відразу сформували коло проблем, вирішення яких залежало від достовірності чи недостовірності наявного знання про ситуацію.

На жаль, в Україні немає жодної наукової структури, яка б цілеспрямовано вивчала в історичній ретроспективі проблеми й наслідки цієї глобальної події

* Барановська Наталія Петрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.